

TABİİYET-İ OSMANİYE KANUNNAMESİNDEN AVRUPA BİRLİĞİ UYUM YASALARINA TÜRKİYE'DE VATANDAŞLIĞIN TARİHÇESİ: ANAYASALAR, VATANDAŞLIK KANUNLARI, HÜKÜMET PROGRAMLARI¹

Yetkili Yazar | Correspondent Author: Kubilay DÜZENLİ

The History of Citizenship in Turkey From Ottoman Nationality
Law To Europe Union Adjustment Laws: Constitutions,
Citizenship Laws and Government Programs

Yazar(lar) / Author(s)
Kubilay DÜZENLİ²

MAKALE BİLGİSİ

ÖZ

Makale Geliş Tarihi : 19/08/2021
Makale Kabul Tarihi : 03/11/2021

Anahtar Kelimeler:
Vatandaşlık, Anayasa,
Avrupa Birliği,
Demokratikleşme

Vatandaşlık, en genel anlamıyla birey ile devlet arasındaki hukuki ve siyasi bağın ismidir. Kuruluşundan, 19.yy'a kadar Osmanlı Devleti'nin vatandaşlık anlayışı egemen monark-edilgen halk ikiliğine dayanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde devletin birliğini sağlayacak bir kurum olarak ortaya çıkan modern vatandaşlık nihayetinde Osmanlı Devleti'nde bireylerin milliyet, din ve dillerinden bağımsız ortak bir Osmanlı vatandaşlığı kimliğine sahip olmalarına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde başlayan modernleşme çabaları Cumhuriyet'in ilanı sonrasında da sürmüştür, Cumhuriyet'i kuran siyasal irade vatandaşlığı, yeni bir siyasal kültürün yaratılmasındaki kullanışlı bir araç olarak algılamıştır. Bu makalenin amacı, Osmanlı Devleti'nin son döneminden başlayarak Kasım 2002'ye kadar Türkiye'nin vatandaşlık politikasının gelişimini ele almak ve farklı dönemlere ilişkin anayasalar, vatandaşlık kanunları, diğer kanunlar ve güncel tartışmalar bağlamında genel bir değerlendirme yapmaktır. Bu kapsamda, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi anayasa ve vatandaşlık kanunları, diğer kanunlar ve 1980-2002 arası hükümet programları incelenmiştir. Çalışmada ilk olarak klasik ve anayasal dönem Osmanlı toplum yapısı ve vatandaşlık politikası gözden geçirilmiştir. Devamında Kurtuluş Savaşı, tek parti yönetimi ve 1950-1980 dönemi vatandaşlık politikaları birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Son olarak 1980 ve 1990'lar Türkiye'sinde asker-sivil ilişkileri incelenmiş ve söz konusu dönem vatandaşlık politikalarının genel çerçevesi, Avrupa Birliği (AB) üyelik süreciyle ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir.

¹ Bu makale, Kubilay DÜZENLİ tarafından Dr. Öğr. Üyesi Eylem ÖZDEMİR danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

² Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID Number: <https://orcid.org/0000-0003-3662-2656>, e-posta: kduzenli@ktu.edu.tr

ARTICLE INFORMATION

Submission Date : 19/08/2021
Accepted Date : 03/11/2021

Keywords:

Citizenship, Constitution,
European Union,
Democratization

ABSTRACT

The citizenship, in the most general sense, is the name of relationship between the individual and the state. The understood of citizenship in Ottoman State based on sovereign ruler-passive people from foundation to the nineteenth century. Modern citizenship emerged as an institution that provides the unity of the state eventually gave a way to Ottoman citizenship irrespective of nation, religion, and language for individuals in the Ottoman state. Modernization process which started in the late terms of Ottoman state carried on after the proclamation of Republic. The political power which founded the Republic perceived citizenship as a usage tool for create a new political culture

The purpose of this article is to examine the progress of citizenship policy in Turkey starting with the last term of Ottoman Empire until the November 2002 and make an overall assessment in the context of constitutions, citizenship laws, other laws and current arguments related to different periods.

In this context, Ottoman and Republican era constitutions and citizenship laws were reviewed other laws, and between 1980 and 2002 government programs. Within the scope of this article firstly, Ottoman social system and citizenship policy are reviewed. Secondly, Independence War, single party rule era and between 1950 and 1980 citizenship policies were compared with each other. Finally, relations between civil and military are examined in Turkey in 1980s and 1990s and the general framework of citizenship policies related periods is evaluated by taking European Union (EU) membership process into account.

1. Giriş

Sözcüğün en yalın hâliyle, kimi hak ve sorumlulukların öznesi biçiminde belirli bir siyasal organizasyona üyelik bağıyla bağlılık biçiminde tanımlanan vatandaşlık (Aybay ve Özbek, 2015: 4), Antik Yunan ve Roma polislerinde ortaya çıkmış ve esaslı bir değişim geçirerek bugüne ulaşmıştır.

Özkazanç (2009: 250), Antik Yunan vatandaşlığını bir “imtiyaz” olarak tanımlamayı tercih etmektedir. Kölelerin, tüccarların ve kadınların vatandaş kabul edilmeyişi bu nitelemeyi doğrulamaktadır. Vatandaşlık, tarih boyunca aynı dışlayıcı karakteri taşımamış, Amerikan ve Fransız Devrimleri ile bir devletin sınırları dahilinde yaşayan tüm bireylerin, o devletin vatandaşı olarak kabul edilmelerini öngören evrensel bir olguya dönüşmüştür. Vatandaşlığın, söz konusu devrimler sonrasında tanımlandığı biçimle Osmanlı hukuki mevzuatının bir parçası hâline gelişi, on dokuzuncu yüzyılın reformcu bürokratlarının ısrar ve çabaları neticesinde gerçekleşmiş İmparatorluk; 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi (TOK) ile çağdaşı birçok devletten daha önce, vatandaşlık kavramı ile tanışmıştır.

Dönemin, “otoriter” ve “aydın” nitelikli bürokratlarının, modern vatandaşlığa daha doğru ifadeyle, Osmanlı Devleti’nin sınırları dahilinde yaşayan Müslüman, gayrimüslim tüm ahalinin Osmanlı vatandaşı sayılarak hukuki temelde eşit kabul

edilmeleri fikrine duyduğu ilgi, esasında imparatorluğun mevcudiyetini korumak çabası kaynaklıdır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği itibariyle Osmanlılık fikrine bağlı çok sayıdaki devlet ve fikir adamı için İmparatorluğun yıkımdan kurtulabilmesi ancak devletin egemenlik sahasındaki tüm bireylerin Osmanlı vatandaşı sayılmaları yani eşit hak, özgürlük ve sorumluluğun öznesi kılınmasından geçmektedir.

Tarihin akışı çerçevesinde, vatandaşlık politikası bağlamındaki bir diğer kırılma Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanması ve yeni bir rejim ile siyasal kültürün inşa çabasıdır. İmparatorluğun son devrinde halkın, bir bütün olarak “Osmanlı vatandaşı” kabul edilmesi düşüncesine benzer biçimde 1924 Anayasası'nda, din ve ırk farkı gözetilmeksizin, memleket sınırları içinde yaşayan her bireyin “*vatandaşlık bakımından*” Türk sayılmaları öngörülmüştür. 1961 ve 1982 Anayasası'nda da vatandaşlık; Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne üyelik bağıyla bağlı, herkesin Türk olduğu biçiminde tanımlanmıştır.

Cumhuriyet dönemi vatandaşlık politikaları salt isimlendirme üzerinden değerlendirilemeyecek kadar girift niteliktedir. İdare-vatandaş ilişkisinin, dönemler arası farklılığına rağmen Kadioğlu (1999: 12); Türkiye'de vatandaşlık meselesini “irade-muhakeme” ikiliği üzerinden değerlendirmeyi yeğlemektedir. Yazarın ifadesiyle; Cumhuriyet'in ilanından bu yana devlet, vatandaşlarından, ödev ve sorumluluklarını yerine getirmesini beklemiş ve vatandaşlık projesini takip iradesini ortaya koymalarını istemiştir. Bu iradenin sergilenmeyerek, basit bir muhakeme neticesinde, idarecilerce kurgulanan hâliyle devlet-vatandaş ilişkisine yönelik itiraz ise “tehlikeli” bulunmuştur.

12 Eylül (1980) müdahalesi sonrasında, idare fiilen askerlerin eline geçmiş ve darbeyi takip eden ilk senelerde yönetim bütünüyle silahlı kuvvetlerin eline geçmiştir. Askerler bu dönemde ekonominin başına Turgut Özal'ı getirmişlerdir. 1983 senesinde ülke tekrar siviller tarafından idare edilmeye başlanmış, gerek Özal'ın başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı yaptığı (1983-1993) gerekse de Türkiye'nin koalisyon hükümetleriyle yönetildiği (1991-2002) yılları arasında demokratikleşme ve vatandaşlık tartışmaları siyasal gündemin üst sıralarında yer almıştır. 1990'lı yıllarda, Avrupa Birliği (AB) ile gelişen ilişkiler, vatandaşlık meselesini siyaseten bir kat daha önemli hâle getirmiştir.

Bu çalışmanın amacı; vatandaşlık kurumunun Osmanlı'nın son döneminden başlanarak Cumhuriyet tarihi boyunca yaptığı yolculuğun sınır ve esaslarının belirlenmesi, Türkiye'nin büyük bir dönüşüm sürecinin öznesi hâline geldiği bir tarihi kavşağın başlangıç tarihi 2002 senesine değin vatandaşlık politikası bağlamındaki süreklilik ve kırılmaların açığa çıkartılmasıdır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve tek parti iktidarı yıllarındaki vatandaşlık politikaları hakkında bilgi verilecek, ikinci bölümde 1950-1980 arası dönem,

vatandaşlıkla ilgili gelişmeler aktüel siyasetteki belirleyici olay ve gelişmeler bağlamında ele alınmaya çalışılacak, üçüncü bölümde ise 1980-2002 yılları arası vatandaşlık politikalarının, seyrini belirleyen gelişmeler merkezli biçimde yapılacak bir dönemlendirme ile demokratikleşme-vatandaşlık ilişkisinden bahsedilecektir.

2. Araştırmaya İlişkin Genel Bilgiler

2.1. Araştırmanın Amacı: Bu çalışmanın amacı, bugünün dünyasında bireyin, sınırları dahilinde yaşadığı devlet ile olan hukuki-siyasal bağını tanımlamak için kullanılan vatandaşlık kavramının ve Türkiye’deki vatandaşlık politikasının geç dönem Osmanlı Devleti’nden başlayarak 2002 senesine kadar yaşadığı, değişim-dönüşümü hakkında bilgi vermek ve Türk siyasal yaşamının değişik evrelerindeki aktüel siyasal gelişmelerin, ilgili dönemin vatandaşlık anlayışıyla geliştirdiği ilişkiyi saptayarak; Türkiye’de hukuk-siyaset ilişkisinin, vatandaşlık politikalarının seyrine dair meydana getirdiği etki hakkında değerlendirmede bulunmaktadır.

2.2 Araştırmanın Yöntemi: Çalışmanın amacı doğrultusunda nitel bir araştırma yöntemi olarak belge incelemesinden yararlanılmış, bu kapsamda Türk anayasacılık tarihinin ilk anayasası niteliğindeki Kanun-i Esasi (1876)’dan başlanarak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Cumhuriyet dönemi anayasaları; 1924,1961 ve 1982 Anayasası ile Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi vatandaşlık kanunları; öngördüğü vatandaşlık tanımı ve vatandaş-devlet ilişkisinin nitelikleri bakımından incelenmiş, 1980-2002 arası dönem kurulan tek parti ve koalisyon hükümetlerinin protokol ve programları; vatandaşlık bağlamında hak ve özgürlüklerin mi yoksa ödev ve sorumlulukların mı baskın olduğu bir anlayış ile oluşturulduğu bakımından karşılaştırılmıştır. Son olarak gelişen Türkiye-AB ilişkileri kapsamında iç hukukta AB Uyum Yasaları paralelinde gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri, Türkiye’de vatandaşlık rejiminin niteliğine olan etkisi bağlamında ele alınmıştır.

2.3. Araştırmanın Sınırlılığı: Osmanlı Devleti’nin son döneminden başlayarak Türkiye’de vatandaşlık politikalarının gelişimi hakkında bilgi vermek amacı taşıyan bu çalışmadaki temel sınırlılık araştırma kapsamında incelenen belgeler ve siyasal gelişmelerin 2002 senesine kadar olanlar içerisinde seçilmesidir. Zira çalışmanın temel amacı, Kasım 2002 itibarıyla Türkiye’nin hâkim vatandaşlık anlayış ve politikasının, hak temelli liberal vatandaşlık pratiği- ödev temelli cumhuriyetçi vatandaşlık pratiği ikiliğinde konumlandığı noktanın tayin edilmesidir.

3.Anayasal Dönem Osmanlı'dan Çok Partili Siyasal Yaşama Türkiye'de Vatandaşlık: 1869-1946

Vatandaşlık kurumu; Fransız Devrimi sonrası formuyla, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşmesi kapsamında Osmanlı hukuk sisteminin bir parçası kılınmış, Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanları (1856) gibi sırasıyla idare ve toplum nazarındaki Müslüman-gayrimüslim ikiliğini ortadan kaldırmayı amaçlayan iki anayasal belgenin yayımlanmasının ardından önce 1869'da TOK ile Osmanlı vatandaşlığının din değil soy esasına bağlandığı açık biçimde ifade edilmiş, daha sonra ise anayasada, Osmanlı Devleti tabiiyetindeki efradın bütünüyle Osmanlı vatandaşı kabul edildiği belirtilmiştir.

TOK özelinde dikkat çekici bir diğer husus; Osmanlı vatandaşlığının kapsamı belirlenirken büyük ve güçlü bir devlet gibi davranmak saikiyle hareket edilmesi ve ebeveynleri Osmanlı vatandaşı her çocuğun doğrudan Osmanlı vatandaşı sayılmasıdır. Ebeveynleri yabancı çocukların veya yabancılardan Osmanlı vatandaşlığına kabulleri ise kişinin talebi ve yaşamının belirli bir kısmını Osmanlı Devleti topraklarında geçirmeleri şartına bağlanmıştır (İçduygu vd., 1999: 193, Kawtharani 2018: 55). Kanun-i Esasi'de vatandaşlık meselesiyle doğrudan ilişkili maddenin yazımı sürecinde de benzer bir yol izlenmiş ve Osmanlı vatandaşlığı, imparatorluk sınırlarında yaşayan tüm bireylerin ortak kimliği biçiminde tanımlanmıştır.

Anayasanın, vatandaşlık konusundaki yaklaşımın görülebileceği araçlardan bir tanesi niteliğindeki; vatandaş temel hak ve özgürlükleri bahsinde ise Kanun-i Esasi çağının koşulları uyarınca nispeten “liberal” bir anayasa olarak tanımlanmayı hak etmektedir. Uygulamadaki aksaklıklar saklı tutulmakla birlikte; Kanun-i Esasi, vatandaşların kişi hürriyet ve güvenliğini koruma altına almış, ibadet, basın ve şirket kurmak hürriyetlerini açık biçimde tanımlamış, dilekçe hakkı, konut dokunulmazlığı ve kanuni hâkim güvencesi sağlamış ve vatandaşların; işkence, angarya, müsadere gibi işlemler ile karşılaşmalarını açık biçimde yasaklamıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk meşrutî yönetim deneyimi uzun ömürlü olamamış, II. Abdülhamid'in iktidarının ikinci senesinde meclisi tatil edilmiş, Anayasa ise askıya alınmıştır. 1878-1908 arası otuz senelik dönem, vatandaşlık alanında herhangi bir gelişmenin yaşanmadığı bir dönemdir.

II. Meşrutiyet dönemi, devlet elitlerinin; vatandaşlık meselesinde eğitim kurumlarının “rızanın imal edilişi” sürecindeki rolünden yararlanmak istedikleri bir dönemdir. Bu çerçevede “vatandaşlık eğitimi” müfredata eklenmiş, Müstecibazade İsmet Bey tarafından ilköğretim sınırlarındaki çocuklar için hazırlanan “Rehber-i İttihat” isimli kitapta, Osmanlı milleti; farklı millet ve dinlerden insanların ortak vatandaşlık kimliği ve kardeşlik hukuku çerçevesinde birlikte yaşadıkları bir bütün olarak tanımlanmıştır (Toprak, 1988: 158).

İmparatorluğun son devresinde meydana gelen birtakım gelişmelere bağlı olarak, vatandaşlık politikalarının seyrini belirleyen fikri akım Osmanlıcılıktan, Türkçülüğe kaymıştır. Bu dönem aynı zamanda, imparatorluğun fiilen I. Dünya Savaşı'na katıldığı dönemdir ve savaş devlet ricalinin tek gündemini oluşturmaktadır. Bu koşullar altında nispeten geri plana itilen vatandaşlık tartışmalarına dair tek istisna; TOK'da gerçekleşen bir değişiklik neticesinde Osmanlı vatandaşlığından çıkartılmayı meşru kılan eylemin; yabancı bir devletin askerlik hizmetini görmekten, yabancı bir devletin herhangi bir hizmetini görmeye çevrilmesidir (Aybay, 2010: 154).

Kurtuluş Savaşı boyunca, vatandaşlık görece ihmal edilmiştir. 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda (TEK) doğrudan vatandaşlığı düzenleyen bir maddenin bulunmaması bu durumun en somut örneği niteliğindedir. Bu bakımdan, anayasanın yazımı sürecinde kullanılan dil ve tali nitelikli kaynak ve söylemler Millî Mücadele dönemi vatandaşlık anlayışının içerik ve çerçevesinin belirlenmesi noktasında önemli bir başvuru kaynağı hâline gelmektedir.

Coşkun (2008: 7-8), Millî Mücadele dönemi vatandaşlık anlayışı üzerine yaptığı değerlendirmede savaş koşullarında yurt içindeki birliği koruma çabasının belirleyiciliğine dikkat çekmekte ve bu bağlamda anayasada “devlet”, “millet”, “halk” gibi kavramların herhangi bir kimlik veya millet ismi telaffuz edilmeden nötr biçimde kullanımına dikkat çekmektedir. Bahse konu tarafsız dil ve söylem, Cumhuriyet'in ilanı ile yerini ulusçuluk politikalarının merkezinde konumlandığı bir vatandaşlık anlayışına bırakmış ve bu durum en sarıh biçimde 1924 Anayasası ile gözlemlenebilmiştir. Cumhuriyetin ilanı sonrasında kabul edilen ve bir anlamda yeni döneme ilişkin politikalara hukuki dayanak sağlamak gibi bir misyona sahip olan bu anayasada 1921'in aksine “her vatandaş” veya “vatandaş” ifadelerinin yerine “her Türk” veya “Türk vatandaşı” gibi tanımlamalara yer verilmeye başlanmıştır. Bu değişimi yeni anayasa ile devletçi ve milliyetçi diskurun kuvvet kazanmaya başladığı biçiminde değerlendirebilmek de mümkündür. Yine bu kapsamda anayasada vatandaşlığın tanımlandığı 88.madde; “*Türkiye’de din ve ırk farkı gözetilmeksizin herkese vatandaşlık itibarıyla Türk itlak olunur*” şeklinde kaleme alınmış, bu suretle muhtemel bir alt kimlik-üst kimlik tartışmasının baştan önüne geçilmek istenmiştir.

Yeğen (2008: 60), yoğun tartışmalar sonucunda anayasanın ilgili maddesine eklenen ve ahalinin, bir kısmının Türklüğünün ancak “vatandaşlık bakımından” mümkün olabileceği anlamına gelen ifade bağlamında yaptığı değerlendirmeye; Cumhuriyet'in kurucu kadrosu için Türklüğe dair üçlü bir ayrımın varlığından bahsetmekte, ana dili Türkçe olan halkın “Türkler”, Müslüman olmasına karşın Türk kültürünün bir parçası olmayan halkların “müstakbel Türkler”, son olarak Lozan'da azınlık olduğu kabul edilen gayrimüslim halkın ise “Kanun-i Esasi Türkleri” olarak kabul edildiğini söylemektedir.

Tek parti dönemi vatandaşlık anlayışının esasen Türk olmayanların, Türkler içinde Türk olmadıklarını “unutmaları” (Okutan, 2000: 222) ve bu suretle Osmanlı’dan miras kalan çok parçalı milletin yekpare bir millete dönüşümü çabası olarak da değerlendirilebilir. mümkündür.

Tek parti idaresi vatandaşlık politikalarının dayandığı temel ilke ve esasların anlaşılabilirliği adına yararlanılabilecek bir diğer kaynak ise ilgili dönem kabul edilen kimi kanunlardır. 1928 tarih 1312 sayılı “Türk Vatandaşlığı Kanunu” (TVK) bu kapsamda akla gelen ilk kanunsa da daha ziyade hukuki meseleleri konu edindiği için tek parti dönemi vatandaşlık politikalarının gündelik yaşama etki kapasitesi bakımından görece zayıf bir metindir.

Tek parti dönemi vatandaşlık politikasının, hukuki veçhesini salt vatandaşlık kanunu ile değerlendirmek meselenin özünü gözden kaçırmak manasına gelmekte ve bir başka açıdan dönemin hâkim vatandaşlık anlayışı ile etno-kültürel değerler arasındaki ilişkinin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Bu bağlamda kimi meslek kollarında³ çalışabilmenin ön şartları arasında “Türk olmak” ifadesine yer veren kanunların yürürlüğe girmesi, alt kimlik ve kültürel değerlerin kamusal alana yansımaları hususunda karşılaşılan yasaklar, “İskan Kanunu” gibi kimlik ve kültür farklılıklarını elimine etmek amacı taşıyan kanunlar, ve 1930’lar Türkiye’inde Cumhurbaşkanlığı ve hükümet himayesinde düzenlenen Türk Dil ve Türk Tarih Kongreleri, tek parti idaresi vatandaşlık politikalarının ana hatlarının belirlenmesinde doğrudan veya dolaylı biçimde etkili olmuştur.

İskân Kanunu, dönemin önde gelen yöneticileri tarafından ifade edildiği üzere “tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket yaratmak” düşüncesi ile kaleme alınmış bir metindir. Kanunda, memleket topraklarının üçlü bir ayrıma tabi tutulması, Türk dili ve kültürel değerlerinin yeterli ölçüde gelişmediği bölgelerde yaşayan vatandaşların, ülkenin geri kalan bölgelerine yerleştirilmeleri öngörülmüştür. Bu uygulama uzun vadede toplumun tek bir kültür ve kimliğe mensup vatandaşlardan meydana geleceği düşüncesinin eserdir ve bu yönüyle İskân Kanunu, dolaylı biçimde de olsa cumhuriyetin vatandaşlık politikalarıyla ilişkili bir kanun hâlini almaktadır.

Erken dönem Cumhuriyet idaresinde, ana dili Türkçe olmayan Müslüman ahalinin devlet dairelerinde ana dilleri ile işlem gerçekleştirmek noktasında karşı karşıya kaldığı

---

³ 1926 tarih 788 sayılı “Memurin Kanunu”, 1935 tarih 2804 sayılı “Maden Tetkik Arama ve Genel Müdürlüğü Kanunu” ve 1927 tarih 964 sayılı “Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun” ilgili oldukları meslek kollarında çalışabilmek hakkını yalnızca Türklere tanıyan kanunlar arasında yer almaktadır.

yasak ve kısıtlamalar (Yıldız, 2013: 140), 1928 senesinde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrenci Derneği tarafından başlatılan ve İçişleri Bakanlığı'nın sahiplenmesiyle kısa sürede uygulanabilirlik ölçeği ülke sathına yayılan "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyası (Aslan, 2007: 250-251) ve 1930'lar Türkiye'sinde tertip edilen Dil ve Tarih kongrelerinde savunula gelen Türk dil ve tarihini, insanlığın başlangıç noktasına kadar götüren tezlerin resmi kültür politikası hâline gelmesi, yine tek parti idaresi vatandaşlık siyasasının oluşumunda etkili gelişmeler arasında yer almaktadır.

Özetle, ulusçuluk düşüncesi etrafında şekillenen bir vatandaşlık siyasasının takip edildiği tek parti iktidarı döneminde, ulusalçı söylem ve değer yargularıyla bezeli, uygulamada görev ve sorumlulukların; hak ve özgürlükler karşısında öncelikli kabul edildiği bir vatandaşlık pratiğinin geliştirilmesi amaçlanmış; anayasa ve vatandaşlık kanunu çerçevesinde bu pratiğin temeli ve hukuki sınırları çizilirken, başka kimi kanunlar aracılığıyla vatandaşlık politikasının toplumsal, ekonomik, kültürel boyutları inşa edilmiştir

4. Demokrat Parti İktidarından 12 Eylül 1980 Askeri Darbesine Türkiye'de Vatandaşlık: 1950-1980

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türk siyasal hayatında yeni bir dönem başlamış çok partili siyasal yaşama geçişin ardından 14 Mayıs 1950 tarihli ulusal seçimde Demokrat Parti (DP) meclis çoğunluğunu elde etmiştir. DP'nin on senelik iktidarı döneminde (1950-1960) tek parti iktidarı vatandaşlık politikalarının hukuki dayanağını teşkil eden 1924 Anayasası ve 1312 sayılı TVK'de önemli bir değişiklik yapılmamış; bu bağlamda DP'nin vatandaşlık anlayışı ve politikalarını hukuki metinlerden ziyade, eğitim-öğretim politikaları gibi başlıklar üzerinden tahlil edebilmek mümkün hâle gelmiştir.

DP'nin memleket idaresinde bulunduğu 1950-1960 yılları arasında vatandaşlık anlayışı ve bu anlayışın eğitim-öğretim politikalarına olan yansımaları bakımından bir bütünlükten söz edilememektedir. Partinin iktidara gelişini takip eden ilk ders döneminde 1908'den beri "Yurt Bilgisi" adıyla okutulan vatandaşlık eğitimi dersi "Yurttaşlık Bilgisi'ne" dönüştürülmüş, bu dönüşüm neticesinde dersin öznesinin "yurt" değil "yurttaş" olması amaçlanmıştır. Yine tek parti iktidarının uygulamalarından farklı olarak, ders kitabında Türk kimliğinin ön plana çıkartılmasından vazgeçilmiş ve öğrencilerde demokrasi bilincinin geliştirilmesi amacı açık biçimde vurgulanmaya başlamıştır (Caymaz, 2019: 60-61).

DP Programı ve partinin iktidarda kalıcı hâle geldiğini anlamasının ardından "Yurttaşlık Bilgisi" derslerindeki hâkim söylem ile partinin diğer toplumsal meselelerdeki tasarrufları incelendiğinde ise demokratikleşme hamlesinin uzun süreli olamadığı görülecektir. Partinin kurulmasını takiben, "Demokrat Parti Programı Umumi

Prensipier” adı altında kamuoyu ile paylaşılan metinde gelecek nesillerin yetiştirilmesinde yalnızca ilmi ve teknik bilginin değil; milli, insani ve manevi değerlerin gözetilmesi gerektiği ifadesine yer verilmektedir (DP Parti Programı, 1946). Bu söylem bilhassa, 1950 sonrası DP’nin memleket genelinde muhafazakâr eğilimli seçmenle kurduğu bağ ile düşünüldüğünde daha anlamlı hâle gelmekte; farklı kimlik ve inanç gruplarının görünürlüklerine ket vurmak adına kullanılan bir araç hâlini alabilmektedir. Yine, bu dönem “Yurttaşlık Bilgisi” ders kitabına eklenen “Demokrasi” ünitesinin çoğulcu bir demokrasi pratiğinin inşasını hedeflememesi, kitabının ilgili bölümünün daha ziyade CHP’nin geçmiş dönemdeki uygulamalarının mahkum edilmesi gibi bir amaç taşınması, demokratik bir yurttaşlık perspektifinin gelişimini zorlaştırmış (Üstel, 2014: 250), tek parti döneminin devleti, partiyi ve devrimleri yücelten söyleminin yerini bu sefer sadece devleti yücelten bir söylemin alması sonucunu doğurmuştur (Caymaz, 2007: 37). İktidarının ilerleyen senelerinde DP’de görülen otoriterleşme eğiliminin bu süreçte eşlik etmesiyle, çok partili siyasi yaşama geçişin ardından devlet-vatandaş ilişkisi bağlamında yaşanabileceği umut edilen liberalleşme hayata geçirilememiştir.

DP, 27 Mayıs 1960 tarihinde askerlerin yönetime el koymaları ile iktidardan düşürülmüş, askeri idare döneminde kaleme alınan ve Temmuz 1961’deki halk oylaması ile yasalaşan 1961 Anayasası ile birçok konuya benzer biçimde vatandaşlık politikaları alanında da bir dönüşümün kapısı aralanmıştır.

1961 Anayasası’nı vatandaşlık meselesine ilişkin yaklaşımı bakımından ikili bir ayırım temelinde değerlendirmek açıklayıcı olacaktır. Öncelikle, 1924 Anayasası’nın 88.maddesinde düzenlenen; vatandaşlığın tanımlanması ve kimlerin vatandaş olarak kabul edilecekleri meselesi 1961 Anayasası’nda 54.maddenin konusudur ve ilgili madde ana hatlarıyla, 1924 ile benzer iken, yalnızca Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı, herkesin Türk olduğu ifadesi bu sefer, “*vatandaşlık bakımından*” denilmeden yalnız biçimde kullanılmıştır. Anayasanın bütününde, idare-vatandaş ilişkilerinin çerçevesi belirlenirken geliştirilen söylem ile vatandaş hak ve özgürlükleriyle, idarenin öncelikleri arasında kurulan ilişki bakımından ise 1924 ve 1961 Anayasaları arasında esaslı bir farklılaşmadan bahsedilebilmektedir. 1961 Anayasası, yazıldığı dönemki hâliyle, Türk anayasacılık tarihinde ayrı bir noktada konumlandırılmayı hak etmektedir. Zira; halef ve selefi Anayasalarda kanun koyucu, özgürlük-güvenlik dengesinde güvenliği önceleyen bir bakış açısına sahip olmasına rağmen 1961 Anayasası’nda da bu bakış açısının terki mümkün olabilmiştir.

Bu minvalde; 1961 Anayasası’nın yürürlüğe girmesini takip eden on senelik zaman zarfında vatandaşlık politikalarının, liberal-özgürlükçü kuram çerçevesinde inşa edilebilmesi için uygun koşullar meydana gelmiştir. Devlet-vatandaş ilişkisinin görece “özgürlükçü” ve “demokratik” bir çizgide seyrettiği bu süreç, 12 Mart muhtırasıyla

(1971) sonlanmış, anayasada yapılan değişikliklerle anayasa metni bütünüyle, güvenlikçi söylem ve politikaların hukuki dayanak elde edebileceği bir şekle bürünmüştür.

1961 Anayasası'nda 1971-1973 tarihinde gerçekleştirilen değişiklikler, yarattıkları sonuç bakımından üç ana başlık altında toplanabilmektedir; temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasına yönelik değişiklikler, yürütme organına tanınan yetkilerin genişletilmesi ve yargı denetimini zayıflatan değişiklikler (Yıldırım, 2019: 45-49). Bu değişikliklerin, idare-vatandaş ilişkisine yansımaları ise 1961 Anayasası'nda etkisi hissedilen "liberal" bakış açısının yerini "devletçi" perspektife bırakmasıdır.

5.Olağanüstü Hâl Rejiminden Avrupa Birliği Reformlarına Türkiye'de Vatandaşlık: 1980-2002

Vatandaşlığın tarihi süreçte geçirdiği uzun soluklu yolculuk dahilinde önemli duraklardan bir tanesi de yirminci yüzyılın son çeyreğine denk gelmektedir. Boirdeau, kavramın söz konusu dönem yaşadığı dönüşümü şu gelişmelerle ilişkili biçimde açıklamaktadır; küreselleşme olgusunun gündelik hayatın her anını etkileyen bir gerçeklik hâlini alması, Doğu Avrupa'da yaşanan politik devrimlere bağlı olarak vatandaş, devlet, piyasa ilişkisinin yeniden tanımlanmaya başlaması, uluslararası göç hareketlerinin bir sonucu olarak çok sayıda insanın doğum itibarıyla vatandaşlığını kazandığı devletin değil, başka bir devletin sınırları dahilinde ikamet ediyor oluşu ve yeni toplumsal hareketlerin talep ve öncelikleri arasında kimlik ve kültür meselelerinin de ekonomik meseleler kadar önemli kabul edilmeye başlanması (Boirdeau'dan akt. Işın, 1994: 183). Vatandaşlık kavramının, uluslararası düzeyde karşılaştığı bu yenilenme süreciyle ilişkili biçimde ulus-devlet vatandaşlığına alternatif; anayasal ilkelere bağlılık, ulus üstü kurumlara mensubiyet, ekolojik değerler çerçevesinde şekillenen yeni vatandaşlık anlayışları gündeme gelmeye başlamıştır.

Türkiye'de vatandaşlık özelindeki tartışmalar ise yerkürenin geri kalanından biraz daha farklı biçimde gerçekleşmiş, anayasada yer alan vatandaşlık anlayışına alternatif bir yaklaşımın geliştirilmesinden çok 1982 Anayasası'yla anti-demokratik bir hatta taşınan devlet-vatandaş ilişkilerinin demokratik usul ve esaslar ile barışık hâle dönüştürülmesi çabası 1980-2002 arası vatandaşlık tartışmalarının ana gündemini oluşturmuştur.

5.1 Askeri İdare ve Olağanüstü Hâl Rejimi Vatandaşlığı: 1980-1983

12 Eylül 1980'de askerler yirmi sene sonra bir kez daha yönetime el koymuşlar ve siyasetçileri devlet idaresinden uzaklaştırmışlardır. Evren'in Ekim 1981'de Danışma Meclisi (DM) açılış toplantısında ve Cumhuriyet'in elli sekizinci yıldönümü kutlamalarında yaptığı konuşmalar askerlerin, vatandaşlık ve idare-vatandaş ilişkilerine dair görüşlerini ortaya koymasından önemlidir. Evren, DM açılış toplantısında, insan hak ve hürriyetlerini korumak ve genişletmek pahasına devletin güçsüz ve etkisiz

hâle düşürülmemesi gerektiğine vurgu yapmış; bireysel özgürlüklerin ancak devletin irade ve egemenliğinin güçlendirildiği bir toplumda koruma altına alınabileceğini söylemiştir. Vatandaşlar arası kimlik farklılıkları bahsindeyse tek parti döneminin felsefe ve politikalarını yüceltir bir bakış açısıyla; inanç, din ve ırk farklılıkları göz önüne alınmaksızın, kendisini Türk kabul eden herkesin Türkiye Cumhuriyeti devletinin vatandaşı olarak kabul edilmesi gerektiği düşüncesi, cumhurbaşkanının konuya yaklaşımındaki temel dayanağıdır (Heper, 2018: 215-216).

Yine MGK; tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilen Bülend Ulusu'nun "*milli menfaatlerimizle yakından ilgili*" bir Vatandaşlık Kanunu'nun en kısa sürede çıkartılacağını açıklaması (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 5951) askeri idarenin, vatandaşlık meselesine dair yaklaşımının esaslarını açığa çıkarması bakımından önemlidir.⁴

Bülend Ulusu'nun kamuoyuyla paylaştığı program, vatandaşlık siyaseti bağlamında değerlendirildiği vakit fark edilen ilk gerçeklik; idare-vatandaş ilişkisinin mutlak dereceli bir eşitsizlik çerçevesinde şekilleneceğinin ilanıdır. 1981 senesinde, Başbakan Ulusu'nun hükümet programı kapsamında gündeme getirdiği "*milli menfaatlerle yakından ilgili*" yeni bir Vatandaşlık Kanunu kaleme alınmamış ise de mevcut kanunda yapılan bir değişiklik, 403 sayılı kanunu askeri idare dönemi vatandaşlık anlayışının genel çerçevesi ile uyumlu hâle getirebilmek mümkün olmuştur. Kanuna yapılan bir ekleme neticesinde yurt dışında ikamet edip, Türkiye'nin iç ve dış güvenliğine tehdit yaratacak bir eylemin faili ya da bu suçu Türkiye'de işleyip yurt dışına çıkan vatandaşların olağan koşullarda üç ay, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hâl ilanında ise bir ay içerisinde yurda dönüş yapmamaları hâlinde Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan çıkartılabileceği ifade edilmiştir (Kadirbeyoğlu, 2009: 422). Bu değişiklik, darbe öncesinde veya darbenin ardından bir şekilde yurt dışına çıkan, kimi vatandaşların, vatandaşlık hakları, "*iç ve dış güvenliğe tehdit yaratacak eylem*" ifadesinin kanun koyucunun istediği doğrultuda yorumlanmasıyla ellerinden alınmış, böylece

---

⁴II. Meşrutiyetten beri, Türkiye'de vatandaşlık siyasetinin mütemmim cüzü niteliğindeki eğitim politikaları da hükümet programında yer alan önemli bir başlıktır. II. Meşrutiyetten beri, Türkiye'de vatandaşlık siyasetinin mütemmim cüzü niteliğindeki eğitim politikaları da hükümet programında yer alan önemli bir başlıktır. Başbakan Ulusu, memleket dahilindeki tüm eğitim-öğretim kurumlarının nihai amacının, "*Atatürk Milliyetçiliği ve ilkeleri ile pekişmiş milli unsur, bilgi ve becerileri kazanmış*" öğrenciler yetiştirmek olduğunu söylemiş, hükümetlerinin "*yarımın teminatı genç kuşakların Atatürk ilkeleri yerine yabancı ideolojiler ile yetişmelerine ve sonunda birer anarşist olmalarına izin vermeyeceğini*" vurgulamıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 5959).

vatandaşlık hukukunun evrensel ilkeleri arasında yer alan, “herkesin mutlaka bir vatandaşlığı olmalıdır” ilkesi açık biçimde ihlâl edilmiştir.

1980’li yılların ilk yarısında Türkiye’nin vatandaşlık siyasanın oluşumunda etkili bir diğer gelişme, 1982 Anayasası’nın yazımı ve demokratik usul ve esaslara riayet edilmeyen bir halk oylaması neticesinde yasalaşarak yürürlüğe girmesidir. Anayasanın, “Türk vatandaşlığı” üst başlıklı 66.maddesi, 1961 Anayasa’sının 54.maddesi ile aynı biçim ve içeriği taşıyor olsa da anayasanın geneline sirayet eden söylem bakımından devlet-vatandaş ilişkilerinin niteliği dahilinde bir geriye gidişin yaşandığı ortadadır. Arslan’a göre (2007: 8), hazırlayıcılarının 1980 öncesi “otorite boşluğunu” yok etmek amacıyla kaleme aldıkları 1982 Anayasası’nda otoriteryen bir bakış açısının varlığı söz konusudur. Dahası anayasa, idarenin çıkar ve öncelikleriyle, vatandaş temel hak ve hürriyetleri arasında kaldığı zaman tercihini ekseriyetle idareden yana kullanmıştır.

5.2. Vatandaşlığa Dair Yeni Tartışmalar-Eskiye Savunma Refleksi: 1983-1989

Türkiye’nin üç senelik bir aranın ardından yeniden halkın oyuyla belirlenen kadrolar eliyle yönetilmeye başlandığı 6 Kasım 1983 genel seçimlerinde halk, tercihini askerlerin açık biçimde destekledikleri Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP)’den değil, Özal’ın lideri olduğu Anavatan Partisi (ANAP)’dan yana kullanmış ve siyaseten yeni bir dönem başlamıştır.

Türkiye’yi ekonomik manada liberal politikalarla tanıştıran 24 Ocak Kararlarının (1980) mimarı Turgut Özal, başbakanlık yaptığı 1983-1989 arası dönem, ekonomideki kadar hızlı ve istikrarlı değilse de demokrasi, insan hakları, vatandaş temel hak ve hürriyetleri gibi meselelerde de tedrici bir liberalleşmenin savunuculuğunu yapmıştır. Özal’ın iktisadi ve siyasi-toplumsal meselelere ilişkin farklı dereceli bir liberalleşmeyi savunmasını salt başbakanın tercihiyle açıklayabilmek mümkün değildir. Öncelikle, idareyi vatandaşa karşı güçlü kılmak şiarı ile hazırlanan 1982 Anayasası doğası gereği “özgürlükçü” bir siyasanın takibi noktasında ciddi engeller oluşturmaktadır. Yine anayasanın kabul edildiği halk oylamasında Evren’in Cumhurbaşkanı seçilmesi ve ANAP tabanındaki milliyetçi-muhafazakâr ağırlık, devlet-vatandaş ilişkilerinin liberal bir bakış açısıyla ele alınmasını zorlaştıran diğer somut gelişmeler arasında yer almaktadır. Bu noktada ANAP iktidarında, vatandaşlık meselesine ilişkin geliştirilen söylemden bahsetmek yerinde olacaktır.

ANAP Programı’nda, idare-vatandaş ilişkisini konu edinen maddeler yazılırken itidalli bir dil kullanılmış, idarenin zayıflığı hâlinde karşılaşılabilecek olumsuzlukların tasviri yapılarak 12 Eylül müdahalesinin yerinde olduğu vurgulandıktan sonra “*devlet-vatandaş ilişkilerinde yeni bir anlayışın geliştirilerek bürokratik işlemlerin askıya*

indirilmesi gerektiği”, “devletin millet için olduğu ve devlet-millet bütünleşmesinin esas kabul edildiği” biçiminde ifadelerle partinin liberal kimliğine vurgu yapılmıştır (ANAP, 1983). Bu minvalde Özal, başbakanlığı döneminde sergilediği kimi davranışlarla da idarenin geçmiş dönemdeki üstenci karakterinden sıyrılarak vatandaşlar arası anlaşmazlık hâlini çözüme kavuşturacak bir hakeme dönüşebilmesi noktasında da birtakım küçük çaplı adımlar atabilmiş; ancak bu yönde istikrarlı ve sağlam temellere sahip bir politika geliştirilmemiştir.

1987 senesinde Avrupa Topluluğu (AT)’ye gerçekleştirilen tam üyelik başvurusu, 1990’lı yılların ikinci yarısı ve 2000’li yılların başında vatandaşlık alanında gerçekleştirilecek birçok reforma kaynaklık edecek AT-AB ile bir temas kurulması bakımından önem taşımaktadır. Yirminci yüzyılın son on senesine girmeden evvel, siyasal yaşamda vuku bulan bir başka önemli gelişme, Özal’ın görev süresi dolan Evren’in yerine cumhurbaşkanı seçilmesi olmuş; bu sayede askerlerin, siyasetteki etkisi görece geriletebilmiştir. 1990’larda Türkiye’yi yöneten sivil kadroların, siyaseti ne ölçüde sivil kılabildikleri ise 2000’lerin eşliğinde Türkiye’de vatandaşlık politikalarının seyrini belirleyen temel etmenlerden bir tanesidir.

5.3. Vatandaşlığın Demokratikleşmesi (mi)? 1989-1999

Türkiye; 1990’lı yıllara, anayasa ve temel kanunlarındaki hükümler uyarınca kimlik-kültür farklılıkların; kamusal alanda ifade edilmesine ilişkin önemli kısıtlamaların var olduğu bir ülke olarak başlamış; AB üyelik süreci kapsamında 1982 Anayasası’nda gerçekleştirilen değişikliklerle bu durumu tersine çevirebilme ihtimali doğmuştur. Yumul (2008: 101), bu dönüşümü cumhuriyetin ilk senelerinden itibaren inşası bir devlet politikası hâline gelen, farklı kimlik ve kültür gruplarının kendilerine özgü değerler ile kamusal alanda yer bulabilmelerini toplumun, dolayısıyla da devletin birliğine yönelik bir tehdit olarak algılama eğilimindeki Kemalist toplum tahayyülüne yönelik bir itiraz olarak değerlendirir iken, Kentel (2008: 127) bu süreci daha çok küreselleşme ve küreselleşen dünyada tekliğe karşı çokluğun kıymetli hâle gelişi ile alt kimlik ve kültür gruplarının, ulusal kimlikler karşısındaki tanınma talepleri üzerinden değerlendirmeyi yeğlemektedir.

1990’lı yıllarda 12 Eylül rejim ve anayasasının, Türkiye’de vatandaşlığı bütünüyle “milliyetçi” ve “devletçi” bir çerçevede ele alan yaklaşımına yönelik ilk itiraz 1989 yerel seçimlerinden birinci parti olarak çıkan Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)’den gelmiştir. Partinin, 15 Mayıs 1990 tarihli Parti Meclisi toplantısında oy birliği ile kabul edilen “Sosyal Demokrat Halkçı Parti’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri” (Göktaş, 2013), metninde parti yönetimi, 12 Eylül rejiminin uygulamalarını açık biçimde tenkit etmekten geri durmamış ve “Bugünkü

durum” ,“Sorunlar”, “Temel Tespitler”, İlkeler ve Siyasal Tercihler” ile “Öneriler” üst başlıklı dört bölümden oluşan raporda, partinin 12 Eylül rejiminden miras vatandaşlık siyasası bağlamında geliştirdiği eleştiriler ve vatandaşlık meselesine dair politik yaklaşımlarının esasları ortaya konulmuştur.

Raporun, “Sorunlar” üst başlığı altındaki “Siyasal Sorunlar” kısmında askeri idare döneminde kabul edilen 2932 sayılı “Türkçeden Başka Dillerle yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun” çerçevesinde getirilen ana dili Türkçe harici bir dil olan vatandaşların, ana dilleriyle; konuşma, yazma ve iletişim yasağının getirilmesine, dünyada faşizm rüzgarlarının estiği 1930’lı yıllarda totaliter yönetimlerce dahi başvurulmadığı söylenmiş, 2935 sayılı “Olağanüstü Hal Yasası” ve yasa kapsamında yürürlüğe giren Olağanüstü Hal Kararnameleri ile Olağanüstü Hal uygulamalarının; idare-vatandaş ilişkisini, demokratik ilke ve esaslarla ihtilafı kıldığı vurgulanmıştır (SHP, 1990: 10-14). Partinin, vatandaşlık meselesine yaklaşımının özeti olarak nitelenebilecek ifadeler ise daha çok raporun “Temel Tespitler, İlkeler ve Siyasal Tercihler” başlıklı üçüncü kısmında yer verilmiştir. İlgili bölümde, Türkiye’nin etnik köken açısından taşıdığı çoğulculuktan bahsedilerek, etnik kimlik, mezhep ve dil bazında bir tek tipleştirilmenin beyhudeliğinden söz edilmiştir. 12 Eylül rejiminin vatandaşlık politikasına doğrudan bir eleştiri getirilerek, “tek bir ırkı ön plana çıkararak”, “çareyi ırksal anlayışta bulan”, “herhangi bir etnik karakter ya da mezhep anlayışından mucize bekleyen” tahlil, ideoloji ve politikaların Türkiye’nin mevcut sorunlarına çözüm getiremeyeceği ifade edilmiştir (SHP, 1990: 29). Bu noktada, SHP’nin tutumuna yönelik dikkat çekilmesi gereken bir husus, partinin vatandaşlığa dair tek bir ırkın ön plana çıkartılması temelli politikaların başlangıcını ısrarla 12 Eylül idaresine dayandırması ve “Cumhuriyeti kuranların laikliği ve etnik çoğulculuğu temel ilke olarak benimsedikleri” yorumunda bulunmasıdır (SHP, 1990: 29). Şüphe yok ki; SHP’nin 12 Eylül öncesi CHP’sinin devamı olmak iddiasını taşıması, tek parti döneminin vatandaşlık politikası bağlamındaki değerlendirmesini nispeten öznel kılmaktadır. SHP’nin vatandaşlık meselesine dair yaklaşımını özetler biçimde kavrama ilişkin geliştirdiği tanımsa şu şekildedir:

“Yurttaş kavramı; “vatan” olarak adlandırılan siyasal sınırları içindeki toprakları eşit statüde, eşit ağırlıkta sahiplenmeyi, uğruna mücadele verilen ortak idealleri paylaşılması kavramıdır” (SHP, 1990: 34). Partinin 1993 senesinde yayımladığı anayasa taslağında ise mevcut anayasanın 66.maddesinde yer alan “Türkiye Cumhuriyeti Devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türk’tür” biçimindeki vatandaşlık tanımına getirilen alternatif şöyledir:

“Türk vatandaşlığı, etnik ve kültürel farklılıklar ötesinde milletin eşit bireylerini Türkiye Cumhuriyeti’ne bağlayan hukuki bağdır” (Erdem ve Heper, 2011: 182).

Son olarak bahse konu çalışmada SHP; Türkiye'nin vatandaşlık politikası bağlamında 1990'lı ve 2000'li yıllarda sıkça tartışacağı demokratikleşme sürecinin başlatılması gerektiğini savunmuş, ana dil yasağının sonlandırılması, farklı kimlik biçimlerinin kamusal alanda temsil ve ifade edilmesinin önündeki engellerin kaldırılması ve eğitim-öğretim sisteminin toplumun çoğulcu karakterini gözetir bir bakış açısı çerçevesinde hazırlanması biçiminde vatandaşlık siyasasının esasını doğrudan değiştirecek cinsten ifadeler yer verilen bir demokratikleşme paketi önerisinde bulunmuştur (SHP, 1990: 41-44).

1991 senesinde kurulan DYP-SHP koalisyon hükümetinde, vatandaşlık önemli bir başlık olarak kabul edilmiş, hükümet protokolü ve programında, SHP'nin öneri ve ısrarları neticesinde vatandaşlık meselesi daha "özgürlükçü" ve "çoğulcu" bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Hükümet protokolüyle birlikte yayımlanan "Demokratikleşme" başlıklı ek metinde; *"yurttaşlarımızın etnik, kültürel ve dile ilişkin kimlik özgürlüklerinin özgürce ifadesinde, korunmasında ve geliştirilmesinde karşılaştıkları yasal ve fiili eksiklik, engel sınırlamalar, Türkiye'nin imza koyduğu Paris Şartı'nın ruhuna uygun bir biçimde ve ulusal bütünlük içinde giderilecektir"* (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 6551) şeklinde bir ifadeye yer verilmesi bu kapsamda akla gelen ilk örnektir.

Hükümetin, vatandaşlık hukuku alanında gerçekleştirdiği tek yasal düzenleme darbe sonrasında, vatandaşlıktan çıkartılan 227 kişiye vatandaşlığa geri dönüş hakkının verilmesidir. (Kadirbeyoğlu, 2009: 423). 1991-1995 yılları arasında, anayasada gerçekleştirilen değişiklikler vasıtasıyla siyasal ve hukuki sistemin, AB müktesebatıyla uyumlu kılınması amaçlanmış, bu çerçevede vatandaşlık politikaları bağlamında nispi bir liberalleşme görülmüştür.

Esasında; 1993 ve 1995 tarihli iki anayasa değişikliği de "özgürlükçü" bir siyasal ortamın inşa edilebilmesi gayesiyle gündeme gelmeleri bakımından ortaklaşmakla birlikte, değişikliklerin kapsamı ve doğrudan etki etkiledikleri madde sayısında ciddi bir farklılık mevcuttur. Temmuz 1993'deki değişiklikte radyo ve televizyon istasyonu kurmak ve işletmek üzerindeki devlet tekeline son verilmiş, böylece ifade özgürlüğünün sınırlarını genişletici türden bir adım atılmış (Özbudun, 2007: 183), ancak anayasada ifade özgürlüğünün sınırlarını genişletici türden yapılan bu değişikliği takip eden süreçte hükümet, özel basın-yayın kuruluşlarını bütünüyle serbest bırakmaktan yana tavır almamış, dini içerikli ve kültürel farklılıkları teşvik edici türden yayınlar ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğüyle, anayasanın laiklik ilkesine aykırılık teşkil ettiği düşüncesiyle ağır yasaklama ve kısıtlamalara maruz kalmıştır (Basmacı, 2019: 70).

1995 tarih 4121 sayılı kanun çerçevesinde anayasada yapılan değişikliklerleyse; anayasanın başlangıç kısmında, "Türk devletinin" nitelenmesi için kullanılan "kutsal"

ifadesi yerini “yüce” ifadesine bırakmış, darbenin ve anayasanın Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) tarafından millet namına yapıldığı söylemi anayasadan çıkartılmış, dernek ve sendikaların siyaset yapma yasağına son verilmiş, kamu iktisadi teşekküllerinde çalışanlar için toplu görüşmelere katılım hakkı sağlanmış, siyasi partilere üyelik yaşı düşürülmüş, yükseköğretim kurumu elemanlarının siyasi parti üyeliğinin önündeki engel kaldırılmış, milletvekilliğinin düşürülme şartları zorlaştırılmıştır (Parla, 2016: 129-133).

Aralık 1995 seçimlerinden Refah Partisi (RP) birinci parti olarak çıkmış ve partiler arası hükümet kurma görüşmeleri başlamıştır. Askerlerin, RP’den duydukları hoşnutsuzluğun da etkisiyle DYP-ANAP arasında kurulan kısa süreli “Anayol” hükümetinin dağılmasından sonra Temmuz 1996’da RP-DYP ya da kamuoyunda sıklıkla ifade edilmiş biçimiyle “Refahyol” koalisyon hükümeti kurulmuştur. Hükümetin kuruluşu sürecinde iki partinin genel başkanınca imzalanan protokol metninde, doğrudan vatandaşlık politikası kapsamında değerlendirilebilecek bir ifade veya başlığa yer verilmemiş, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan vatandaşların refah ve huzurunu sağlayacak ekonomik ve sosyal tedbirlerin alınacağı” ifade edilmiştir. “Demokrasinin Güçlendirilmesi” başlığı altında ise ifade ve fikir, din ve vicdan, teşebbüs hürriyetlerinin kökleşmesinin hükümetin hedefleri arasında yer aldığı söylenilmişse de bu başlıklarda gündeme getirilmesi planlanan somut önerilerin içeriğine ilişkin bir açıklama yapılmamıştır.

“Refahyol” hükümetinin iş başında kaldığı on bir aylık süre zarfında ise kamuoyu, iktidar ve muhalefet partileri arasındaki tartışmalardan daha çok askerler ile RP arasında cereyan eden anlaşmazlıklara tanıklık etmiştir. 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında alınan kararlar, yalnızca “Refahyol” hükümetinin yıkılış sürecini hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda vatandaşlık politikaları bakımından 1990’ların ilk yarısından beri etkisi hissedilen tedrici liberalleşmenin duraksaması sonucunu doğurmuştur.

Toplantının ardından “406 sayılı Karar Metni ’ne” ek olarak yayımlanan “Rejim Aleyhtarı İrticai Faaliyetlere Karşı Alınması Gereken Tedbirler” başlıklı metinde; anayasa ile koruma altına alınan laiklik ilkesinin büyük bir titizlik ve hassasiyetle korunması gerektiği ifade edilmiş, tarikat okul ve yurtlarının Milli Eğitim Bakanlığı’na devrinin sağlanması gerektiği söylenilmiş, eğitim sisteminin “Atatürkçülük”, “milliyetçilik”, “vatanseverlik” gibi değerleri önceleyen bir bakış açısı çerçevesinde revize edilmesinin gerekliliği vurgulanmış, tarikatlar ile benzeri kurum ve yapıların faaliyetlerine son verilmesi ve hükümete, bu konudaki yasal düzenlemeleri ivedilikle hayata geçirilmesi gerektiği salık verilmiştir. İrticai faaliyet ve disiplinsizlik cezaları sebebiyle TSK’den ihraç edilen personelin diğer belediye ve kamu kurumlarında istihdam edilmesinin yasaklanması, kılık-kıyafet kanununun, başta kamu kurum ve kuruluşları

olmak üzere memleket genelinde bir an evvel ve titizlikle uygulamaya konulması (Aslaner, 2016: 87-88, Narlı, 2000: 115) ise MGK'nin asker kanadının, sivillerden talep ettiği diğer yasal değişiklik ve uygulamaların konusunu oluşturmaktadır. 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısını takip eden süreçte hükümet istifa etmiş ve yerine ANAP lideri Mesut Yılmaz'ın başkanlığında 55.Cumhuriyet hükümeti kurulmuştur.

Hükümetin kuruluşu sürecinde, koalisyon ortakları arasında imzalanan protokol ve başbakan Yılmaz'ın meclis çatısı altında okuduğu hükümet programı yeni dönemde vatandaşlık meselesinin nasıl ele alınacağına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Her iki metinde de doğrudan vatandaşlık politikaları başlığı altında değerlendirilebilecek bir ifadeye rastlanmıyor olsa da dönemin komuta kademesinin öncelikleri arasında yer alan “laiklik” ve “ulusal bütünlük” meseleleri, “devletçi” bir perspektif dahilinde ele alınmış ve “müesses nizamın” savunusuna ayrı bir önem addedilmiştir. Temel eğitim kurumlarında okutulan zorunlu “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” dersi haricindeki din eğitimi ve öğretiminin ailelerin istemiyle, “devletin gözetimi ve denetimi altında” verileceğinin söylenilmesi veya “Güneydoğu Anadolu sorunlarının” etnik değil; coğrafi, sosyal ve ekonomik kökenli bir problem biçiminde ifade edilmesi ve sorunun kökleşmesine yabancı ülkelerin tahrik ve tertiplerinin oynadığı role yapılan vurgu (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 7572-7579), söz konusu devletçi dil ve söylemin örneği niteliğindedir. Söz konusu dönem, iç siyasette yaşanan gelişmeler, Türkiye-AB ilişkilerinin seyrini de olumsuz biçimde etkilemiş, Aralık 1997'deki Lüksemburg Zirvesi'nde, iç kamuoyunun beklentinin aksine, Türkiye'nin AB adaylığı resmileşmemiştir. Bu durum, içerde birliğin, “Hristiyan kulübü” olduğu yönündeki söylemin kuvvetlenmesi sonucunu doğurmuş ve hükümet üyeleri dahi, “*kültürel açıdan yeni bir Berlin Duvarı inşa edildiği*” eleştirisini dile getirmiştir (Rumelili, 2008: 104).

Bu noktada; AB'nin vatandaşlık meselesin bağlamında geliştirdiği politik yaklaşımdan ve Türkiye-AB ilişkilerinin, Türkiye'deki vatandaşlık rejimine etkisinden bahsetmek; hem Lüksemburg Zirvesi'nde, alınan kararın hem de çalışmamızın bir sonraki bölümünde ele alınacak AB üyelik süreci kapsamında Türkiye'nin vatandaşlık politikasındaki dönüşümün açıklanabilmesi adına elzemdir.

Aralık 1991'deki Maastricht Zirvesi sonrasında imzalanan antlaşma ile “Avrupa vatandaşlığının” oluşturulması yönünde önemli bir adım atılmıştır. Zirve sonuç belgesinin; “Birlik Vatandaşlığı” başlıklı ikinci bölümünün 8.maddesinde ifade edildiği üzere, üye devletlerden her birinin vatandaşlarının doğrudan vatandaşlık hakkına sahip olduğu AB vatandaşlığı kurumu ihdas edilmiş, birlik vatandaşlarının Maastricht Antlaşması'nda öngörülen haklardan yararlanmaları ve sorumluluklara tabiiyetleri öngörülmüştür (Maastricht Antlaşması Sonuç Belgesi, 1991: 11). 1990'lar Türkiye'sinde vatandaşlık politikası bağlamındaki yasal değişikliklerin asıl kaynağı ise Haziran

1993'teki Kopenhag Zirvesi Sonuç Bildirgesi'nde birlik üyeliği için yerine getirilmesi gereken siyasi kriterler başlığı altında; demokrasinin ve hukukun üstünlüğünün egemen kılınması, insan ve azınlık haklarını garanti altına alan kurumların iç hukukta etkinlik kazanmaları şartları sayılmıştır (Kopenhag Zirvesi Sonuç Belgesi, 1993). 55. Cumhuriyet hükümetinin iş başında kaldığı Haziran 1997-Ocak 1999 arasında “demokratikleşme” politikalarındaki geriye gidiş doğal olarak Lüksemburg Zirvesi'nin, Türkiye-AB ilişkileri bakımından bir hayal kırıklığıyla noktalanması sonucunu doğurmuştur. Bu süreçte, hükümetin meclis çoğunluğunu yitirmesi üzerine Ocak 1999'da Bülent Ecevit'in başkanlığında kurulan azınlık hükümetiyle Nisan 1999 seçimlerine gidilmiştir.

5.4. AB Etkisi ve Demokratikleşme Tartışmaları Işığında Türkiye'nin Vatandaşlık Politikası: 1999-2002

18 Nisan 1999 seçimlerinde, dört sene öncesini andıran hiçbir siyasi partinin, mecliste salt çoğunluğu elde edemediği bir parlamento aritmetiği ortaya çıkmış, partiler arası görüşmeler neticesinde, Demokratik Sol Parti (DSP)-Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)-ANAP'ın hükümeti kurmak noktasında uzlaşmaya varmalarıyla 57. Cumhuriyet Hükümeti kurulmuştur. Başbakan Bülent Ecevit, tarafından mecliste okunan hükümet programında vatandaşlık meselesi ayrı bir başlık hâlinde ele alınmasa da hükümetin; insan hak ve hürriyetlerinin geliştirilmesini, düşünce özgürlüğünün önündeki engelleri kaldırmayı, hukukun üstünlüğünü tesis etmeyi amaçladığı söylenmektedir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 7888). Yine de 57. Cumhuriyet Hükümeti programını bütünüyle “devletçi” ve “güvenlikçi” söylemden azade, vatandaşlık siyasasının seyrini, liberal-özgürlükçü kuram dahilinde belirlemeye kaynaklık edecek bir metin biçiminde değerlendirmek doğru olmayacaktır. Zira, hükümet programı ayrıntılı biçimde incelendiği takdirde 1990'lar Türkiye'sinde devlet-vatandaş ilişkisinin “özgürlükçü” temelde inşa edilebilmesi noktasındaki en sorunlu iki başlık niteliğindeki; “laiklik” ve “ulusal bütünlük” meselelerinde, statükonun korunmasına dair özel bir gayret gösterildiği açık biçimde görülecektir. Kamu kurumlarında, cumhuriyetin temel niteliklerini hedef alacak bir siyasal simge biçiminde yorumlanabilen kılık-kıyafetlere karşı yürürlükteki kuralların titizlikle uygulanacağını ifadesi ve “Güneydoğu Anadolu sorunundan” bahsedilir iken meselenin hak ve özgürlükler bağlamında değerlendirildiği anlamına gelecek herhangi bir ifadeye yer verilmeden, güvenlik ve ekonomik önlemler ağırlıklı bir dilin geliştirilmesi bu minvalde değerlendirilmelidir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 7887-7890).

Vatandaşlıkla ilişkili meselelerin hükümet programındaki ele alınış biçimi bakımından, vatandaşlık siyasasının özünde, bireysel hak ve özgürlükler ile idarenin çıkar ve beklentileri arasında bir denge arayışının hâkim olacağı izlenimini doğuran DSP-MHP-ANAP hükümeti döneminde vatandaşlık politikalarının seyrini belirleyen en

önemli gelişme; Türkiye-AB ilişkilerindeki hareketliliklerdir. Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde, Türkiye'nin "aday ülke" statüsünü resmen elde etmesiyle (Yalman ve Göksel, 2017: 26) başlayan süreçte iç politikada bir dizi yasal değişiklik gündeme gelmiş, azınlıkların kültürel haklarının genişletilmesinden, idam cezasının kaldırılmasına kadar geniş bir kapsama sahip (Öniş ve Yılmaz, 2005: 269) bu değişiklikler çerçevesinde, Türkiye'de vatandaşlık politikaları ile demokratikleşme olgusu arasındaki bağ kuvvetlenmiştir. Bu noktada üzerinde durulması gereken ilk gelişme, Ekim 2001 tarihli 4709 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkındaki Kanun'dur".

1982 Anayasası özelinde, o güne değin gerçekleştirilen en geniş ölçekli değişiklik niteliğindeki, 2001 tarihli değişiklik paketi kapsamında; 1982 Anayasası'nın Başlangıç kısmı, otuz iki maddesi ve bir geçici maddesinde değişiklik yapılması öngörülmüş; bu suretle 1982 Anayasası'nın özgürlük-otorite ilişkisinde otoriteyi öncelikli kabul eden karakterinde bir geriye gidişin yaşanacağı düşünülmüştür (Yüzbaşıoğlu, 2003: 28). Anayasanın "Türk Vatandaşlığı" üst başlıklı 66.maddesindeki tek değişiklik; "yabancı babadan ve Türk anadan doğan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir" ifadesinin metinden çıkartılması biçiminde lafzi ve hukuk düzenimizde bir değişiklik meydana getirme ihtimali bulunmayan bir değişiklik iken (Gözler, 2002) söz konusu değişiklik paketi kapsamında; vatandaş temel hak ve hürriyetlerinin ele alınış biçimiyle, idare-vatandaş ilişkisinin niteliği bağlamında liberalleşme yönünde önemli bir adım atılmıştır.

Gönenç (2004: 99), bahse konu bu değişiklikleri dört başlık altında toplamaktadır; temel hak ve hürriyetlerle ilgili anayasa değişiklikleri, devlet organlarıyla ilişkili anayasa değişiklikleri, sivil-asker ilişkilerinin niteliğinin düzenlenişiyle ilgili değişiklikler ve 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin anayasadaki dayanağını bütünüyle ortadan kaldıracak geçici madde değişikliği. Anayasa değişiklik paketinde ilk grup altında toplanabilecek değişikliklerle, anayasanın 13'üncü maddesindeki temel hak ve hürriyetlerin özlerine dokunulmadan, yalnızca anayasanın ilgili maddesinde belirtilen sebeplere bağlı olarak, kanunla sınırlandırılabilmesi kabul edilmiş; bu sınırlamaların anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyet'in gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamayacağı kararlaştırılmıştır (Arslan, 2002: 141).

Anayasa değişiklik paketi kapsamındaki bir diğer madde de ise temel hak ve hürriyetlerin kullanılamayacağı hâller sayılırken, bir seyreltmeye gidilmiş; vatandaş temel hak ve hürriyetlerinin kullanılamayacağı hâller; "devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün tehlike altına sokulması" ve insan haklarına dayanan laik ve demokratik Cumhuriyetin ortadan kaldırılması amacının varlığı" olarak ifade edilmiştir (Yüksel, 2007: 159). Anayasa değişiklik paketinin, vatandaşlık politikasıyla doğrudan ilişkili değişiklikleri ise anayasanın 26.ve 28.maddelerinde yaşanmış, konusu sırasıyla;

“düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti” ile “basın hürriyeti” olan bu iki madde özelinde yapılan değişikliklerle, kanunla yasaklı dillerde düşünce açıklayabilme ve basın-yayın faaliyeti gerçekleştirebilmenin önündeki engeller kaldırılmıştır (TESEV, 2001). İlgili anayasa maddelerindeki değişiklik, aynı zamanda Türkiye’nin etno-kültürel farklılıklara sahip bir ülke olduğunun hükümet tarafından da kabulü anlamına gelmesi bakımından da önem taşımaktadır. Yine 2001 anayasa değişiklik paketi kapsamında; 1990’lar Türkiye’inde vatandaşlık rejiminin liberalleşmesi tartışmalarında sıklıkla karşıt görüş geliştiren bir kurum olan silahlı kuvvetlerin üst düzey komuta kademesinin de içinde yer aldığı MGK’nin yapısı ve aldığı kararların niteliğinde değişikliğe gidilmiş; kuruldaki sivil üyelerin sayısı artırılarak; asker-sivil dengesinde sivillerin lehine bir aritmetik sağlanmış; anayasanın ilgili hükmü uyarınca, MGK kararlarının hükümet tarafından “öncelikle dikkate alınacağı” biçimindeki ifade değiştirilerek, “değerlendirilir” yapılmıştır.

Türkiye 2002 senesini de AB Uyum Yasaları kapsamında; hukuki mevzuatını, birliğin Kopenhag Zirvesi’nde ilan edilen normları ile uyumlu hâle getirme çabası içinde geçirmiş; Şubat, Mart ve Ağustos aylarında kabul edilen üç uyum paketinin, ilk ikisinde kabul edilen değişikliklerle, Türk Ceza Kanunu (TCK), Terörle Mücadele Kanunu (TMK), Dernekler Kanunu (DK), Siyasi Partiler Kanunu (SPK), Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu (TGYK) gibi kanunlarda (Avrupa Birliği Uyum Yasaları Paketi, 2007: 11-16) usul ve içerik bakımından görece bir “sivilleşme” hayata geçirilmiş; 3 Ağustos 2002 tarih, 4771 sayılı “Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun” ile 3984 sayılı “Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkındaki Kanunun 4.maddesinin birinci fıkrasına eklenen hükümlerle; “Türk vatandaşlarının, Cumhuriyetin temel niteliklerine, Devletin, ülkesiyle ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırılık teşkil etmemek şartıyla” günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde yayın yapabilmelerine izin verilmiştir (İçduygu ve Soner, 2006: 462).

Özetle; 1999-2002 arası dönem, her ne kadar siyasa üretici aktörlerin 28 Şubat sürecinden devrıldıkları devletçi politik ajandayı bütünüyle ortadan kaldırmadıkları bir dönem olsa da özellikle AB üyelik süreci kapsamında gerçekleştirilen yasal düzenlemeler neticesinde Türkiye’nin vatandaşlık rejimine ilişkin temel ilkeler bağlamında önemli bir dönüşüm sürecinin ilk adımı atılmış, vatandaşlığın; birey hak ve hürriyetlerini idareye karşı koruyan, vatandaşların bireysel kimlik ve kültürel değerlerinin varlığını kabul eden ve bu kimlik-kültür farklılıklarının belirli oranlarda kamusal alana taşınmasını müsaade veren düşünsel iklimin inşasında önemli bir mesafe kat edilmiştir.

6. Sonuç

Vatandaşlık kurumunun; Osmanlı Devleti hukuk mevzuatında, eşit hak ve sorumlulukların özneliği biçiminde tanımlanmaya başlaması on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernizasyonu kapsamında gerçekleşmiş, 1868 tarihli TOK ve 1876 tarihli ilk Osmanlı anayasası Kanun-i Esasi’de, vatandaşlık; mensup olunan din ve milliyetten bağımsız biçimde devletin sınırları dahilinde yaşayan tüm bireylerin “Osmanlı vatandaşı” kimliğine sahipliği anlamına gelecek bir içerik ile yer almıştır.

İlerleyen dönem, imparatorluğun içerisinde yaşanan kimi gelişmelere bağlı olarak; Osmanlı vatandaşlığının, dayanmış olduğu fikri zemin niteliğindeki “Osmanlıcılık” düşüncesinin, imparatorluğu yıkımdan kurtaramayacağı idareci kadro ve aydın sınıfı arasında kabul görmeye başlamış, imparatorluğun son senelerinde “Türkçülük” muteber bir fikri akım olarak değerlendirilmiştir. İktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)’nin program ve politikalarında somutlaşan Türkçülük fikrinin, vatandaşlık hukuku bağlamında ise doğrudan bir gelişmenin varlığına yol açmadan, dahil olunan I. Dünya Savaşı sonrasında, imparatorluk fiilen tarih sahnesinden silinmiştir.

Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında vatandaşlık, nispeten gündemin geri sıralarında kalan bir başlıktır. Anayasada vatandaşlık konulu bir madde bulunmamakla birlikte, devletin ve milletin tanımlanışı sırasında bir ulusun ismine referans verilmemiştir. Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın zaferle noktalanması ve Cumhuriyet’in ilanı ile başlayan süreçte ise Türkiye’nin vatandaşlık politikasının ulusal değer ve söylemler ile bezeli olduğu yeni bir dönem başlamış; tek parti idaresi döneminde vatandaşlık, devletin “muasır medeniyetler” seviyesine ulaşabilmek için vatandaşlarını ifa etmekle sorumlu saydığı ödev ve sorumluluklarının üzerinden tanımlanmıştır.

Çok partili siyasal hayata geçiş ve 14 Mayıs 1950’de iktidarın DP’ye devri ile başlayan süreçte kimi siyasalar özelinde itidalli bir liberalleşmenin etkileri hissedilmeye başlamasına karşın vatandaşlık politikaları özelinde dikkate değer bir dönüşüm yaşanmamış; tek parti yıllarının parti-devlet birlikteliğini öven ve partiye hizmeti, memlekete hizmet olarak görme eğilimindeki vatandaşlık anlayışı terk edilmekle birlikte yine, çoğulculuk ve katılımcılık değerlerinden uzak, güvenlikçi dilin varlığını kuvvetli biçimde hissettirdiği ve vatandaşların; hak ve özgürlüklerini ancak vazife ve ödevlerini yerine getirmeleri hâlinde elde edebileceklerini salık veren bir vatandaşlık siyasası savunula gelmiştir.

1961 Anayasası’nın yürürlüğe girmesiyle, idare-vatandaş ilişkisinin belirli ölçülerde “liberal” bir bakış açısı ile yorumlanmaya başlaması olanaklı kılınabilmiş; vatandaşların, hak ve özgürlüklerden faydalanabilmek için ödev ve sorumluluklarını

yerine getirmek zorunda olduklarına ilişkin anlayış, -en azından anayasanın ilk hâliyle yürürlükte kaldığı, 1961-1971/1973 yılları arasında- nispeten zayıflamıştır.

Siyasi ve ekonomik istikrardan uzak biçimde, koalisyon hükümetlerinin idaresi altında geçen 1973-1980 dönemi, vatandaşlığın, idareci sınıflar için siyasal gündemin ön sıralarında yer almadığı bir başka dönem hüviyetindedir. Söz konusu dönem yönetimde ağırlıklı biçimde “devletçi” söyleme sahip partilerin bulunması sebebiyle, vatandaşlık politikaları bağlamında 1971-1973 yılları arasında çizilen rotanın dışına çıkılmamıştır.

12 Eylül 1980’de askerlerin yönetime el koymasıyla başlayan süreçte; idare-vatandaş ilişkisi daha önce hiç olmadığı ölçüde idarenin, çıkar ve önceliklerini merkeze alan bir anlayış doğrultusunda ele alınmaya başlamış, yekpare bir millet yaratmak çabası, Cumhuriyet’in ilk seneleri kadar önemli bir mesele hâlini almıştır. 1983’te siyasetin yeniden sivillere devri ile başlayan süreçte; askerler aşamalı biçimde iktidardan uzaklaşmış, 1990’lı yıllar, Türkiye’nin yakın gelecekte AB üyesi olacağı öngörüsüyle gerçekleştirilen ve Türkiye’deki vatandaşlık siyasasının seyrini liberal-özgürlükçü zemine doğru genişleten yasal değişiklikler çevresinde şekillenen tartışmalarla geçmiştir.

Aralık 1999’da Türkiye’nin AB adaylığının resmen kabul edilmesiyle birlikte, anayasa ve kimi temel kanunlardaki değişikliklerle, Türkiye’nin vatandaşlık politikasının hak ve özgürlükler merkezli, bireyi devlete, özgürlükleri ise otoriteye karşı önceleyen bir felsefe taşıması yönünde nitelikli adımlar atılabilmektedir.

Kaynakça

ANAP Programı (1983), “<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/>”. E.T: 09.12.2020

Arslan, Z. (2002), “Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması: Anayasanın 13.Maddesi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Anayasa Dergisi*, 19(3), 216-231.

Arslan, Z. (2007), “Turkey’s Bid for the New Constitution”, *Insight Turkey*, 9(3), 7-17.

Aslan, S. (2007), “Citizen Speak Turkish! A Nation in the Making”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 13(2), 245-272.

Aslaner, S. (2016), “27 Mayıs’tan 15 Temmuz’a Metinlerle Türkiye Darbe Tarihi”, *Bisav Bülten* 91, 78-123.

Avrupa Birliği Uyum Yasa Paketleri (2007), “<https://www.ab.gov.tr/>”. E.T: 21.12.2020.

Aybay, R. (2010), “Osmanlı Devleti’nde Uyrukluk (Tabiiyet)”, S. Akşin, S. Balcı, B. Ünlü (Ed.) içinde, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Aybay, R., Özbek, N. (2015), *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Basmacı, G. (2019), “Koalisyon Hükümetlerinde Basın Özgürlüğü: Doğru Yol Partisi ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti/ Cumhuriyet Halk Partisi Örneği (1991-1996)”, *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, 33, 63-79.

Caymaz, B. (2007), *Türkiye’de Vatandaşlık Resmî İdeoloji ve Yansımaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Caymaz, B. (2019), *Türkiye’de Vatandaşlığın İnşası*, İstanbul: Yeni İnsan.

Coşkun, V. (2008), “Cumhuriyet Anayasalarında Vatandaşlık”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12-13(16-17-18-19), 1-21.

DP Programı (1946), “<https://kutuphane.tbmm.gov.tr/>”, E. T: 01.12.2020.

Erdem, F.H., Heper, Y. (2011), “Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ve Anayasa Önerileri Madde Karşılaştırılmalı”. İstanbul: Seta Vakfı.

Göktaş, K. (2013), “SHP’nin Kürt Raporu”. <https://birikimdergisi.com/>, E.T: 14.12.2020.

Gönenç, L. (2004), “The 2001 Amendments to the 1982 Constution of Turkey”, *Ankara Law Review*, 1(1), 89-104.

Gözler, K. (2002), “3 Ekim 2001 Tarihli Anayasa Değişikliği: Bir Abesle İştigal Örneği”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 19(3), 326-354.

Heper, M. (2018), *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Ankara: Doğu Batı.

İşin, E. (1994), “The Reemergence of the Concept of Citizenship in Academic Discourse”, *Canadian Journal of Urban Research*, 3(2), 183-192.

İçduygu, A., Çolak, Y., Soyarık, N. (1999), “What is the Matter with Citizenship A Turkish Debate”, *Middle Eastern Studies*, 35(4), 187-208.

İçduygu, A., Soner, B. A. (2006), “Turkish Minority Rights Regime: Between Difference and Equality”, *Middle Eastern Studies*, 42(3). 447-468.

Kadıoğlu, A. (1999), *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Kadirbeyoğlu, Z. (2009). “Changeing Conceptions of Citizenship in Turkey”, R. Bauböck, B. Perching, W. Siewers (ed.) içinde, *Citizenship Policies in the New Europe Expanded and Updated Edition*. Amsterdam: Amsterdam University.

Kawtharani, W. (2018), “The Ottoman Tanzimat and Constitution”, *AlMuntaqa*, 1(1), 51-65.

Kentel, F. (2008), “Modern Yurttaşlık, İslam ve Gündelik Yaşam”, F. Keyman (ed.) içinde *Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Kopenhag Zirvesi Sonuç Belgesi (1993), “<https://www.ab.gov.tr/>”. E.T: 05.04.2021.

Maastricht Antlaşması (1992), “<https://www.ikv.org.tr/>”. E.T: 05.04.2021.

Narlı, N. (2000), “Civil-Military Relations in Turkey”, *Journal of Turkish Studies*, 1(1). 107-127.

Neziroğlu, İ., Yılmaz, T. (2013), *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 7, 12 Kasım 1979-9 Kasım 1989*, Ankara: TBMM Başkanlığı.

Okutan, M.Ç. (2000), *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları 1923-1946*, Marmara Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Öniş, Z., Yılmaz, S. (2005), “The Turkey-EU-US Triangle in Perspective: Transformation or Continuity”, *Middle East Journal*, 59(2), 265-284.

Özbudun, E. (2007), “Democratization Reforms in Turkey: 1993-2004”, *Turkish Studies*, 8(2), 179-196.

Özkazanç, A. (2009), “Toplumsal Vatandaşlık ve Neo liberalizm Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64(1), 247-274.

Parla, T. (2016), *Türkiye’de Anayasalar Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016*, İstanbul, Metis Yayınları.

Rumelili, B. (2008), “Negotiating Europe: EU-Turkey Relations from an Identity Perspective”, *Insight Turkey*, 10(1), 97-110.

SHP (1990), *Sosyaldemokrat Halkçı Parti’nin Doğu ve Güneydoğu Sorununa Bakışı ve Çözüm Önerileri Raporu*, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/>, E.T: 05.05.2021.

T.C. Resmî Gazete, Memurin Kanunu, 31.03.1926, Sayı: 336, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

T.C. Resmî Gazete, Eczacılık ve Eczahanalar Hakkında Kanun, 06.02.1927, Sayı: 558, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

T.C. Resmî Gazete, Maden Tetkik Arama ve Genel Müdürlüğü Kanunu, 22.06.1935, Sayı: 3035, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

TESEV (2002), *2001 Anayasa Değişiklikleri ve Siyasal Reform Önerileri*, İstanbul: TESEV.

Toprak, Z. (1988), “80. Yıldönümünde Hürriyetin İlanı (1908) ve Rehber-i İttihad”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 42, 157-173.

Üstel, F. (2014), *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yalman, G.L. (2017), Transforming Turkey? Putting the Turkey-European Union Relations into a Historical Perspective, *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi*, 14(56), 23-37.

Yeğen, M. (2008), “Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 50, 55- 65.

Yıldırım, M. (2019), “Sivil-Asker Uyumunun Anayasa Yapım Siyasetine Etkisi: 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(93), 35-58.

Yıldız, A. (2013), *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Kültürel Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yumul, A. (2008), “Bir Adam Yaratmak”, F. Keyman (Ed.) içinde, *Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Yüksel, S. (2007), “Constitutional Changes of Turkey in 2001 under the Framework of the EU Adaptation Process”, *Annales de la Faculte de Droit d'Istanbul*, 56, 153- 165.

Yüzbaşıoğlu, N. (2003), “2001 Anayasa Değişiklikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, (Haz.) Ö. Çine, A. Özdemir, D.A. Canay, içinde, *Anayasa ve Uyum Yasaları*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği.